

І.Коваль, Л.Борисевич, А.Соловей (Івано-Франківськ)

ВНЕСОК ГАЛИЦЬКОГО ЄПИСКОПА КОСМИ У СТАНОВЛЕННЯ ВСЕЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ У XII СТОЛІТТІ

Історична постать визначного церковного діяча княжої Руси-України, сподвижника володаря Галицького князівства Ярослава Осмомисла (1153-1187), єпископа Косми (Кузьми) завжди перебувала в полі зору істориків, релігієзнавців, археологів і мистецтвознавців. Правда, її прочитання робилося зазвичай в контексті вивчення історії зародження Галицької єпархії в середині XII ст. *Проблема заснування цієї єпархії має досить значну історіографію.* У середині XIX ст., завдяки пошукам львівського священника А. Петрушевича, вдалося встановити основні етапи її давньої історії. У 1854-1860 роках о. А. Петрушевич видавав “Галицький історичний збірник”, у якому були вміщені його статті про Галицьку соборну церкву, її єпископів і митрополитів. Історію єпархії досліджували у другій половині XIX ст. Ю. Пелеш, М. Тихомиров та І. Рудович. Важливі сторінки про її минувшину доповнили у XX ст. історики М. Грушевський, І.Назарко, К.Панас, С.Мудрий, Ю.Федорів, З. Федунків, релігієзнавці — С.Кияк та І.Скочиляс, археологи Я.Пастернак, В.Петегирич, Ю.Лукомський, мистецтвознавці Й. Пеленський, М. Фіголь, В. Вуйцик. За цей час створено цілий корпус досліджень, який присвячений вивченню привісних печаток галицького єпископа Косми. Він репрезентований науковими працями М.Грушевського, П.Гайдукова, Я.Пастернака, Р.Михайлової, В. Яніна.

Метою нашої публікації є намагання доповнити історичний портрет літописного церковного діяча Галицького князівства єпископа Косми в світлі найновіших археологічних джерел.

Відомий галицький церковний історик А. Петрушевич у результаті історико-критичних досліджень прийшов до висновку, що Галицька єпархія виникла за князювання Володимира Володаревича (1141-1153). На жаль, дослідник не вказує, в яких саме, але з архівних джерел йому було відоме ім'я першого галицького єпископа Олексія¹⁷⁷. Інший український церковний історик Г.Лужницький вказує, що в бібліотеці перемиської капітули був рукопис з XVIII ст., але, як у ньому зазначено, відписаний “ex charta antikua”, в якому попередником Косми названо Олексія. Коли Володимирко переніс столицю об'єданого Галицького князівства до Галича у 1141 р., то єпископ Олексій свячень не потребував, бо якщо він був перемиським єпископом, то автоматично перейшов на катедру в Галичі¹⁷⁸.

На наш погляд, більш переконливою виглядає точка зору представників другої групи вчених (М.Карамазін, М.Грушевський, С.Мудрий),

¹⁷⁷ Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви въ Галичь изъ первой половины XII века. – Львів, 1904. – С.300-301.

¹⁷⁸ Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. – Львів, 2008. – С.108-109.

які твердять, що єпархія в Галичі постала за володарювання сина Володимира — Ярослава Осмомисла. Ця версія знайшла глибоке обґрунтування у монографії Івано-Франківського історика З. Федунківа¹⁷⁹. Один з найбільших авторитетів української історичної науки М. Грушевський був також переконаний про заснування єпископського осередку в Галичі князем Ярославом Осмомислом, а першим офіційним і законно визнаним владикою вважав Косму¹⁸⁰.

Разом із тим, не викликає жодного сумніву, що першою єпархією на західних теренах княжої України-Руси була Перемиська. Про це чітко говорить відомий російський історик В.Татіщев, який називає особу першого владика Олексія. Після того, як Галич став у 1141 році столицею самостійного давньоруського князівства, логічним постало питання про відкриття окремої Галицької єпархії. Весь кодекс історико-археологічних джерел свідчить, що цю історичну роль успішно виконав князь Ярослав Осмомисл, якому автор “Слова о полку Ігоревім” недаремно відвів найпатетичніші рядки. Загалом, можна припустити, що ініціатива створення єпархії належала Володимиру Володаревичу, але матеріальне забезпечення її (будівництво архієрейської катедри, резиденції, скрипторію для написання церковних книг, іконописної майстерні, майстерень для виготовлення предметів церковного вжитку) випало на долю його сина, Ярослава Осмомисла.

Найповніша згадка про першого галицького єпископа Косму припадає на 1165 рік, при описанні прийому Ярославом Осмомислом претендента на візантійський трон Андроника Комнина: “Прибіг із Цесаргорода братан кесарів Кир Андроник до Ярослава Володимировича в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для підтримки. Але опісля цесар грецький Мануїл Комнин прислав двох митрополитів, запрошуючи його до себе. І Ярослав відпустив Андроника до нього з великою честю, приставивши до нього єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзнатніших”¹⁸¹. У цих подіях Ярослав Осмомисл виявив неабиякі дипломатичні здібності, заручившись підтримкою обох візантійських імператорів - Мануїла Комнина (помер у 1180 р.) і Андроника Комнина (правив Візантією у 1183-1187 рр.), адже їх вплив був вирішальний у підпорядкованих Константинопольському Патріархату єпархіях.

Іпатіївський літопис — не єдине джерело, яке доносить до сучасності відомості про першого галицького єпископа. Короткі відомості про нього збереглися у Воскресенському літописі, в “Истории Российской” В.Татіщева та в працях М.Карамзіна. Так, у Воскресенському літописі читаємо: “В літо 6665 (1157) ... був поставлений Василець Переяславлю, а іншого — Косму

¹⁷⁹ Федунків З. Галицький релігійний центр: проблеми і факти. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 23-24.

¹⁸⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – К., 1992. – С. 470.

¹⁸¹ Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990. – С. 286.

поставлено єпископом у Галич”¹⁸². Цей історичний факт зафіксував і В. Татищев з відомих тільки йому джерел¹⁸³. Згідно з твердженням М.Карамзіна, висвячення єпископа Косми відбулося при князюванні в Києві Юрія Долгорукого (1154-1157), коли митрополитом Руської Церкви був призначений грек Константин (1156-1158), який змінив на кафедрі відомого по всій Русі митрополита Кліма Смолятича. Стабільне партнерство у стосунках між митрополитом Києвом і Галицькою єпархією за часів влади Косми підтверджує і знахідка олов'яної привісної печатки київського митрополита Константина II (1167-1174), яку було виявлено в давньоруському місті Звенигород¹⁸⁴.

Тривалий час ніхто з дослідників не міг ідентифікувати печатку, яку Я. Пастернак виявив в процесі своїх розкопів на Золотому Току в 1940 р. Напис на зворотній стороні молибдобули повністю стерся, а на лицьовій зображено Богородицю з німбом і Дитятком перед собою. “Від пояса її ідуть обабіч неначе дві хмаринки, - описує знахідку Я. Пастернак, - по боках сліди монограми МР-ОУ. Згори слід дірки. Руб зовсім гладкий. Стан збереження поганий. Промір печатки 22x23 мм, вага 9,55 г”¹⁸⁵. Видатний російський дослідник В. Янін встановив, що, як і попередня сфрагістична пам'ятка, галицька печатка належала київському митрополиту Константину II. Для неї характерне зображення Богоматері, як перехідний іконографічний тип від “Богородиці — Знамення” до “Богородиці Печерської”. На зворотньому боці церковної булли розміщувався грецький напис: “Константин, Божою милістю митрополит всієї Русі”¹⁸⁶.

В епоху правління Ярослава Осмомисла і його духовного соратника, єпископа Косми в князюванні Галичі активно розвивалось монументальне будівництво. Для галицьких храмів XII сторліття був характерний синтез візантійських і романських будівельних традицій, переосмислених на ґрунті місцевих художніх традицій. Тогочасні сакральні пам'ятки різноманітні за планувально-просторовими і конструктивними особливостями. Вони виділяються високим рівнем технологічних прийомів та естетичною довершеністю на тлі розвитку європейської середньовічної архітектури. За даними досліджень Я.Пастернака (1936-1938) і Ю.Лукомського (1998-2000) домінантою церковного будівництва в Галичі стало спорудження близько 1154 р. Успенського катедрального собору. Собор був однією із найбільших споруд на території Русі-України (лише трохи меншим за Софію Київську) і являв собою канонічну чотиристовпну хрестово-банну церкву, оточену з трьох боків галереями. Будівля була змурована в романській білокам'яній техніці з квадратів місцевого алебастру і вапняка, мала розвинене різьблене оздоблення, а

¹⁸² Полное собрание русских летописей. – Т. VII. – М., 1965. – С. 66.

¹⁸³ Татищев В. История Российская. – Т. 22. – Москва-Ленинград, 1963. – С. 65-69.

¹⁸⁴ Пастернак Я. Княжий Звенигород // Життя і знання. – Ч.9. – 1931. – С. 279.

¹⁸⁵ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С.253.

¹⁸⁶ Янін В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – М., 1970. – С. 49.

перекривалась олов'яними дахами з керамічною дахівкою¹⁸⁷. Як бачимо, Галич в особі першого єпископа отримав енергійну і рвучку до продуктивної духовної праці людину, бо печать і його діяльності відбилася на стінах Успенського собору, в ризуваннях та іконописі десятків церков, споруджених в Галичі в середині XII ст., на сторінках знаменитого Галицького Євангелія 1144 р.

Не менш вагоме слово про діяльність верховного ієрея Галича сказала церковна археологія. Ще з 80-х років XIX ст. була відома олов'яна печатка-молібдобула, що її в княжі часи прикріплювали до важливих листів і документів, із зображеннями на одному боці Богородиці-Оранти-Знамення, а на зворотньому боці розміщувався грецький напис, який перекладається: “Мати Божа, охороняй мене, Косму, єпископа Галицького”. Її знайшли Л. Лаврецький та І. Шараневич у 1882 році при розкопках фундаментів Спаської церкви¹⁸⁸.

Залучивши до наукового обігу цю рідкісну пам'ятку, М. Грушевський першим серед науковців визначив її власника — єпископа Косму, згаданого в Київському літописі. Археолог Я. Пастернак зробив досить влучний висновок, що рельєфне зображення Богородиці-Оранти, яке обрамлює видовжений круг діаметром 22x25 мм, є “такого самого типу, як настільне мальовання, мабуть, теж з княжих часів, на середущій аспиді крилоської церкви”¹⁸⁹.

Друга печатка, подібна до першої, також зберегла храмовий образ старого галицького Успенського собору з монограмами “MP-OY” обабіч голови Богородиці. Напис з другого боку — аналогічний до напису на першій печатці, хоча вибитий іншим штемпелем. Молібдобулу знайшли на Крилоській горі в 1897 р. Як і попередня, вона також належала єпископу Космі. Деякі історики спокусилися на помилкову думку, що це була не печатка, а пам'ятний медалік, який нібито вибив єпископ Косма на згадку про введення у середині XII ст. по всій Україні-Русі свята Покрови Богородиці (1 жовтня за старим стилем)¹⁹⁰.

Третю печатку відкрила археологічна експедиція Я. Пастернака, яка проводила у 1940 р. розвідкові розкопки на захід від Успенської церкви у Крилосі. Вона важила 10.08 грам, у промірі мала 21x23 мм, вгорі і внизу зберігся виразний слід дірок, через які проходив шнурок від молібдобули. На лицевій стороні печатки поміщено образ “Знамення Богородиці” (Влахернської Богоматері-Оранти з дитятком на колінах). Напис, зроблений на грецькій мові із зворотнього боку, мав звернення: “Мати Божа, охороняй мене, Косму, з Галича”¹⁹¹.

¹⁸⁷ Лукомський Ю. Архітектура княжого Галича XIII ст. // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. — Львів, 2008. — С. 367.

¹⁸⁸ Грушевський М. Печатки з околиць Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Т. XXXVIII. — Кн. VI. — Львів, 1900. — С. 2.

¹⁸⁹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 249.

¹⁹⁰ Боровик М. Галицька митрополія // Визвольний шлях. — 1988. — Кн.8. — С. 927.

¹⁹¹ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. — С. 253.

“Отже, є три печатки першого галицького єпископа Косми, - констатував у своїм узагальнюючому дослідженні “Старий Галич” археолог Я.Пастернак, - які знайшлися на терені княжого Галича. Цей факт вказує на довше перебування владики на галицькому єпископському престолі”¹⁹². Дослідник галицької археології звернув також увагу, що крилоська знахідка належить до першого типу молібдобул єпископа Косми, такого, який був знайдений посеред фундаментів Спаської церкви на Залуківській височині. Один з найкращих знавців давньоруської сфрагістики, академік В. Янін погодився з висновками Я. Пастернака та М. Грушевського, вважаючи, що: “Печатки відтиснуті двома рівними парами матриць, але різниця між ними вкрай незначна”¹⁹³.

Вище названа група пам'яток поповнилась ще однією печаткою єпископа Косми, яка випадково була знайдена біля Благовіщенської церкви на галицькому Підгородді. П'яту печатку залучили до спільного каталога давньоруських молібдобул відомі дослідники з Росії П.Гайдуков і В.Янін. Новий екземпляр прекрасної збереженості було виявлено в Новгороді при розкопках, але на жаль, в культурному шарі, який не має чіткої стратиграфічної дати¹⁹⁴. Це відкриття зробили російські археологи в 1991 р. на так званому Федорівському розкопі.

Шосту печатку Косми в найкращому стані збереженості із всіх нам відомих виявив мешканець Крилоса В. Бобрис в урочищі Золотий Тік. Вона має традиційний грецький напис, що складається з п'яти рядків.

Середньовічна археологія не знає більше аналогічного прикладу, щоби літописна постать церковного ієрарха доби Давньої Русі була би представлена такою значною кількістю сфрагістичних пам'яток. Це свідчить про активну діяльність галицького владики в самому центрі князівства. Разом з тим, вона виходила далеко за межі Галицької землі.

Церковна археологія княжого Галича подарувала сучасності ще одну реліквію, яка могла належати єпископу Космі. У 1993 р. на Крилоському городищі, за 30-40 метрів на південний схід від фундаментів Успенського собору, було знайдено унікальний хрест з перегородчастими емаллями¹⁹⁵.

Детальний опис релікварія зробили львівські археологи Ю.Лукомський і В.Петегирич: “Він бронзовий, чотириконечний, з трохи розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами. Нижній кінець верхнього рамена має кілеподібне завершення, а верхній частково пошкоджений. Розміри хреста: висота — 7,1 см, ширина — 4,1 см. На лицевій ступці у середхресті та на кінцях енкаліпона вміщені круглі медальйони. Контури медальйонів обведені двома

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Янін В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – М., 1970. – С. 58.

¹⁹⁴ Янін В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – Том III. – М., 1998. – С. 38.

¹⁹⁵ Лукомський Ю., Петегирич В. Унікальний хрест-енкаліптон із княжого Галича // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 128.

концентричними кругами, в яких зовнішній зберіг в окремих місцях сліди позолоти, а внутрішній заповнений бурою (можливо, зіпсутою червоною) емаллю. У центральному медальйоні знаходиться зображення голови архангела з діадемою на чолі. Його очі, ніс, уста та волосся позначені червоною емаллю на світло-рожевому фоні лица. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа: ІС ХС. У верхньому і нижньому медальйонах на білому тлі виділяються багатоступінчасті хрести з синьої емалі. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді “вишивки” з синьої, білої та червоної емалі. Краплі емалі прикрашають круглі виступи на кутах рамен, лінія з емаллями такого ж кольору обрамляє їх край”¹⁹⁶.

Крилоський релікварій подібний формою до хрестів-енколпіонів з села Мотовилівки і міста Білої Церкви на Київщині¹⁹⁷, з археологічного музею у Ватикані¹⁹⁸. Форма хреста з прямими, що злегка розширюється кінцями і виступами — “слізками” по кутах, вважається однією з найдавніших у християнському східному мистецтві. Вони відомі за археологічними пам'ятками ще з VI ст. Мали значне поширення в провінціях візантійського художнього світу. Ідентичні за формою хреста траплялися дослідникам й раніше в археологічних комплексах Крилоського городища¹⁹⁹. Російський археолог М. Седова здійснила оптимальне датування такого типу сакральних пам'яток за хрестом-енколпіоном, який був виявлений в культурному шарі Новгороду 20-60 років XIII ст.²⁰⁰

З території Галицько-Волинської Русі й інші, аналогічні до крилоського, хрести-енколпіони. У післявоєнні роки позолочений релікварій виявлено у літописному Звенигороді²⁰¹. Він виконаний в техніці прикрашування міднолитих виробів перегородчастими емаллями. Розміри прямораменного енкалпіона: висота — 4,2 см, ширина — 3,2 см. На лицевій стулці зображено Розп'яття із тональним акцентуванням фактури хресного дерева (голубе на темно-зеленому фоні). Христос зображений з майже прямим торсом і руками, злегка похиленою головою і відкритими очима, темним недовгим волоссям і з такою ж темною гострою бородою. Ноги на підніжжі передані червонувато-жовтим кольором.

¹⁹⁶ Лукомський Ю., Петегрич В.М. Галицький енкалпіон. Унікальна знахідка з княжого Галича // Дністрова хвиля. – 1996. – 21 березня.

¹⁹⁷ Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энкалпионы. Нагрудные кресты-ликварии XI-XIII вв. – СПб., 2003. – С. 180; Табл. 105.

¹⁹⁸ Там само. – С. 185. Табл. 106.

¹⁹⁹ Пастернак Я.Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – С.233: рис. 69,14.

²⁰⁰ Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – М., 1981. – С. 53: рис.17, 1-2; С. 58.

²⁰¹ Власова Г.М., Возницький Б.Г. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного археологического музея в 1960 г. – Одесса, 1961. – С. 118: табл.11.

За ідентичними технологіями виготовлено мідний хрестик (5,0 x 4,0 см), виявлений в одній із клітей південно-західної лінії оборонних споруд стародавнього Ізяславля у складі скарбу (с. Городище Шепетівського району Хмельницької області)²⁰². Енколпійон має прямі, трохи розширені до кінців рамена. Обидві стулки цілком декоровані перегородчастою емаллю, основний візерунковий мотив — традиційні темні городки на світлому фоні. У середхресті лицевої стулки зображена світла 8-пелюсткова роземка в темному крузі і з ромбом у центрі. Зворотна стулка за орнаментальними мотивами надзвичайно близька до енколпійона з літописного Звенигорода. Все поле заповнене “вишивкою”, яку утворює візерунок із синіх городків на світло-жовтому фоні. У середхресті жовта 8-пелюсткова роземка своєю барвою гармонійно сполучається з жовтувато-червоним ромбом у центрі²⁰³.

Ще один хрестик (5,2 x 3,9 см), аналогічний за формою і геометричним орнаментом до трьох попередніх було знайдено на давньоруській пам'ятці (урочище Бозок в с. Городище Зборівського району Тернопільської області). Збереглася тільки зворотня стулка незавершеного виробу, в якому відліті неглибокі гніздечка, що не були заповнені емалею. За контуром хреста йде тонка рельєфна смуга, за допомогою якої по кутах перекладин зроблено орнаментальні петлі. Орнамент геометричний: на перетині перекладин короткий косий хрест, на кінцях — круги-медальйони. Всі заглиблення мали заливатися різнокольоровими емаллями. На внутрішній стороні стулки рельєфним валиком виділено заглиблення для зберігання реліквій, виконане у формі хрестика (2,0 x 1,5 см). Автор публікації про енколпійон з Тернопільщини, археолог М. Ягодинська вказує, що подібні релікварії побутували в сакральному мистецтві Візантії у VIII-X ст., а його прямим аналогом вважає хрест з княжого Галича²⁰⁴.

Верхню межу сакрального функціонування перегородчастих хрестів-енколпійонів на Галицько-Волинській Русі можна встановити за часом раптового і трагічного припинення існування всіх населених пунктів, де вони були виявлені. Як відомо, це сталося внаслідок Батиєвого нашествия з землі Південно-Західної Русі у 1240-1241 роках. Ще більш чіткіше уточнює їхню хронологію археологічний комплекс з княжого Ізяславля. Мідний хрест, знайдений там, належав до складу скарбу з давньоруських ювелірних виробів. До нього ж входила кам'яна іконка із зображенням святого пророка Іллі²⁰⁵. За характерними епіграфічними ознаками, дослідниця Т. Ніколаєва датує твір дрібною кам'яною

²⁰² Піскова Г. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 27: рис. 8,2.

²⁰³ Ріпко О.О. Олеський замок. Путівник. – Львів, 1981. – С. 89.

²⁰⁴ Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруський пам'яток Західного Поділля // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К., 2008. – С. 175; С. 181, рис. 2,1.

²⁰⁵ Піскова Г. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – С. 27.

пластики першою третиною XIII ст.²⁰⁶. Цікаве міркування щодо приналежності і датування галицького енколпіону висловили в одній зі своїх спільних публікацій археологи Ю. Лукомський і В. Петегирич. “Знахідка енколпіона поряд з Успенським собором налаштує на думку, - вважають науковці, - що він міг належати комусь із духовних осіб. У цьому зв'язку досить спокусливо допустити, що він міг належати першому галицькому єпископові Космі, згаданому у літописі під 1157 р.”²⁰⁷. Якщо ця версія знайде археологічне підтвердження, то, очевидно, виробництво хрестів-енколпіонів з перегородчастими емаллями було налагоджено в ювелірній майстерні Свято-Успенського катедрального монастиря в княжому Галичі.

У 1999 р. під час консерваційних робіт поблизу історичного музею Національного заповідника “Давній Галич” (колишні Митрополичі палати) було виявлено фрагмент вапнякового блоку, який з титульної сторони прикрашений різьбленим орнаментом, а з боку зберігся давньоруський напис. Початок тексту можна відчитати так: “Господи, Кузьма писав”. Відомий львівський дослідник В. Вуйцик висловив припущення, що, “можливо, цей напис було зроблено єпископом у день свого першого богослужіння у храмі, або з причини якоїсь іншої, важливої для нього особисто, події”²⁰⁸.

Таким чином, зроблений нами аналіз археологічних, архітектурних епіграфічних, сфрагістичних, мистецтвознавчих джерел, дає нагоду прослідкувати, як знайдені на терені Галича привісні олов'яні печатки, хрести-енколпіони, фрагменти архітектурних деталей з інтер'єру Успенського собору можуть оживити скупі літописні рядки про таку видатну постать княжої доби, яким був фундатор Галицької єпархії і один з будівничих катедрального собору в Галичі, єпископ Косма.

Анотації

В статті **І.Коваля, Л.Борисевич і А. Соловей** на багатому історичному матеріалі розкривається роль галицького єпископа Косми у становлення Вселенської Церкви в Україні в XII столітті.

В статтє **И.Коваля, Л.Борисевич и А.Соловей** на богатом историческом материале раскрывается роль галицкого епископа Космы в становлении Вселенской Церкви в Украине в двенадцатом столетии.

²⁰⁶ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI-XV вв. – М., 1983. – С. 25: табл. 12,1.

²⁰⁷ Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII століття із княжого Галича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Т. ССXXXV. – Львів, 1988. – С. 622: мал. 1,2.

²⁰⁸ Вуйцик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця // Вісник інституту “УКРЗАХІДПРОЕКТРЕСТАВРАЦЯ”. – 2004. – Ч. 14. – С. 289.